

DET MÄNSKLIGA TÄNKANDETS GRÄNSER

KRING PROBLEMET RATIONALISM OCH IRRATIONALISM

Av docenten SVEN EDVARD RODHE, Lund

TANKEN vet inte av några gränser. Ingen synrand är den för vid. Allt är begripligt. Intet problem är sådant, att det inte skulle kunna förstås, ingen fråga är så beskaffad, att inte klarhet skulle kunna vinnas däröver. Det finns ingen gräns, där tanken obevekligt hejdas och tvingas att kasta ut sina obesvarade frågor mot det ofattbara. Tanken träffar aldrig på en låst dörr som den förgäves söker öppna, utan den vandrar oberörd genom alla stängsel och reglade dörrar. Spekulationen känner intet mått. Någon gräns kan man inte sätta för tanken, ty i detsamma har man överskridit gränsen. Det är ytterligt meningslöst att påstå, att vi känna till något som vi inte kunna känna till.

Den andra sidan av världens rationalitet är dess solidaritet. Allt hänger samman. Var och en spelar en roll för varje annan. Var och en angår alla, och alla angå var och en. Det finns intet i världen som är sig självt nog, inga rena privatsaker, ingen absolut avskildhet. Vad man än tar fasta på, vadhelst man söker förstå och vadhelst man påstår, det må synas aldrig så enkelt och obetydligt; man kan inte stanna därvid, utan betraktelsen vidgar sig med nödvändighet. Det ena griper in i det andra, och intet är till fullo klart och förstått förrän allt är klart. Intet är vad det är annat än genom alla andra. I våra dagar har världens solidaritet särskilt påtagligt trätt i dagen på det sociala området, då detta genom kommunikationernas och nyhetsförmedlingens utveckling hastigt krympt samman. Alltings sammanhang har närgånget trängt sig på och ställt människorna inför vådliga problem. Den starka nationalismen i nutiden är en av de förtvivlade

protesterna mot världens solidaritet, framsprungen ur vanmakten inför allas och alltings sammanhang. Men lojaliteten härskar inte blott på det sociala området; den gäller hela universum. Liksom de sociala förhållanden, en arbetare lever under i den mest avlägsna världsdelen, spela en roll för den nordiske fabrikanter, på samma sätt ställer sig Vintergatan inte likgiltig för barnets ritande i sanden. Ingenting är onödigt och ingenting är betydelse-löst, det må synas än så oväsentligt. Till slut behövs allt. »Lär dig allt; då skall du se, att intet är överflödigt», sade en av de stora, klartänkta medeltidsmystikerna.

Men rationaliteten betyder ingalunda att alla gåtor äro lösta och garanterar inte att de komma att bli det. Otaliga frågor äro inte besvarade, och många komma väl aldrig att bli det. Finns det intet som är obegripligt, så finns det mycket som vi ännu inte förstå och mycket som vi kanske aldrig komma att begripa. Det finns gränser för vårt tänkande, den individuella tankeförmågan är inte obegränsad, utan har sitt mått. Det är inte så mycket vi orka med, vi bli fort trötta. Den aktuella världens brokiga mångfald är för rik för att i sin helhet kunna omfattas av de enskilda. Av det förgångna har också mycket glömts bort och gått förlorat, som skulle behövts som material för det fulla begripandet. Och inför framtiden stå vi alltid frågande. Låt vara att de flesta, omvärvda av det praktiska livets väsentliga detaljer, tryggt kunna förlita sig på att allt skall gå åtminstone ungefär som vanligt, och låt vara att djup insikt i de stora sammanhangen väl kan ana vilka av framtidens möjligheter som skola bli förverkligade; framtidens gåva till nuet innesluter ett element av verklig nyhet, och nyhetens ständiga möjlighet utesluter alltid vårt slutgiltiga förstående. Ingen kunskap är så definitiv, att inte framtida nyheter kunna förändra den.

Problemet är inte, hur vi kunna veta något, utan varför vi inte veta allt. Det är problemet om kunskapen, som är av de enskilda oberoende och för dem gemensam, som står utanför världen som en kunskap om världen, och dock inte är något annat än vår, de enskilda individernas kunskap här och nu i världen. Denna motsättning blir för mången ett akut personligt problem. Det individuella tänkandet tvingas av sin inneboende gränslöshet utöver sina gränser. Och spänningen mellan tankens gränslöshet och dess begränsning kan bli mycket stor. Det är tankens tragik, som ofta vållar smärta och ibland leder till förtvivlan, brustenheter och

upplösning. »Människan», utropar Ivan Karamasov, »är vidhjärtad, alltför vidhjärtad; jag skulle vilja göra henne trängre.»

Ingen av dessa tvenne sidor, tankens begränsning och dess gränslöshet, får släppas. Rationalismen övergår då i irrationalism, och irrationalismen är i sig orimlig. Orimlig är också varje opposition mot den i rationalismen liggande tanken på världens solidaritet. Rationalism är monism, pluralism är irrationalism. Upplysningen och romantiken, tagna som allmänna inställningar och relativt avgränsade tankekomplex, äro de två stora exemplen på ensidiga och därför irrationalistiska betraktelsesätt. I upplysningens inställning, som den förekommit och ännu förekommer, har idén om tankens gränslöshet gått förlorad. Upplysningen gick den rätta vägen, men den gick inte tillräckligt långt. Dess fel var inte, att den var för rationalistisk, utan att den inte var tillräckligt rationalistisk. Upplysningen föll för det definitiva frestelse. Den blev för fort tillfredsställd, den kände en bedräglig trygghet och säkerhet. Det förnuftiga blev för den det självklara och det säkert bevisade, och det icke begripna blev för den det oförnuftiga; det blev fantasteri och dunkel övertro, som skulle bekämpas och utrotas. Dess patos mot idén om något oförnuftigt var äkta rationalistiskt, det var — och är — upplysningens stora styrka. Men upplysningen bär dock irrationalismens prägel, när den förväxlar det ännu ej begripna med det obegripliga och när den stöder sig på det självklara och säkert bevisade; begripandet är aldrig slutgiltigt, och det finns intet som kan säkert och definitivt bevisas. Romantiken förde rationalismens talan mot upplysningen, då den grep tag om gränslöshetens idé och avvisade idén om det definitiva. Men romantiken förlorade sig i gränslösheten, ty när den vände sig mot tanken på det självklara och bevisade, betydde det för den ett accepterande av det oförstådda, det konstiga och vidunderliga. Den menade sig blott kunna avvisa det definitiva genom att hävda det dunkla. Och den framträdde oförtäckt irrationalistiskt, då den hänvisade till åskådning och känsla, vilka skulle vara tänkande och begrepp motsatta och för vilka det översvinnliga, det för tanken ofattbara skulle vara givet. Upplysningen och romantiken bära bägge irrationalismens prägel.

Med klar insikt om detta trädde framför andra Hegel upp och såg att upplysningens allmänna tendens och romantikens bägge måste sammanhållas. Den upplysta klarheten måste införas i det romantiska dunklet, romantikens idé om gränslösheten måste be-

fruktas med upplysningens om det definitiva. Det oklara måste uppklaras, det implicita göras explicit. I den sanna rationalismens anda utvecklade Hegel i mäktiga drag sin metafysik. Hegel blev den nyare tidens store rationalist, jämställd med Platon-Aristoteles under antiken och med skolastiken under medeltiden. Hegel själv undgick likväl inte tänkandets tragik. Han drev rationalismen djupare än de flesta gjort och längre än de flesta kunnat följa honom, men föll slutligen — mot sina egna principer — offer för det definitiva. Han menade sig ha nått slutet av tankens väg. Han såg inte, att vägen gick vidare. Ett med Hegel samtida svenskt exempel på den rena rationalismens position är Tegnér. Lika otvetydigt som Hegel och med samma argument som han avvisar Tegnér upplysningens och romantikens irrationalistiska ensidigheter som oförnuftiga ytterligheter. Hans position är fasthållandet av bägge sidorna, både det begränsades och definitiva klarhet och gränslöshetens oändliga perspektiv. Det är rationalismens rena position, och det är väl genom sitt glänsande sätt att hävda och ge uttryck åt den som Tegnér generationer igenom fångat otaliga. Men Tegnér tillhör likväl inte de stora rationalisterna, ty han förmådde inte utveckla sin position i en omfattande syn. Hans positiva åskådning är torftig, vag och fragmentarisk. Hans utgångspunkt är rationalistisk, men hans rationalism är blott en utgångspunkt. Alltför ofta förefaller det, som om detta glömdes av de högtidstalare som avsluta sina akademiska orationer med att patetiskt deklamera »Det Eviga».

I vad mån den senaste kulturepoken och vår egen tid övervägande bär rationalismens eller irrationalismens prägel kan vara svårt att avgöra. Man kan dock konstatera oförtydbara och framträdande irrationalistiska drag. Ett typiskt uttryck för nutida irrationalistisk inställning är misstron mot spekulativen. Man prisar erfarenheten såsom något som skulle vara spekulativen, det logiska tänkandet motsatt och äga företräden framför detta. Erfarenheten skulle vara säkrare och mer tillförlitlig än tänkandet, i den skulle man nå en omedelbar kontakt med verkligheten. Och även om det kanske inte är särskilt utmärkande för vår tid, så är det dock mycket vanligt, att man så för fram »erfarenhet» och »fakta» gentemot »spekulativ begreppsdiiktning» och »världsfrämmande metafysik». Ett konkret uttryck har denna inställning däri, att intresset för uppslagsböcker, mekaniska anhopningar av vetande, på ett förkrossande sätt domine-

rar över intresset för spekulativt-systematiska undersökningar, i vilka dock försök göras att nå omfattande och sammanhängande insikt i de problem verkligheten ställer oss inför. Förvisso vet den mer som arbetat sig igenom om också bara ett enda filosofiskt system än den som kommer ihåg än aldrig så många kuriösa detaljer från sina strövtåg i konversationslexika och handböcker.

Allt vad vi vid varje särskilt tillfälle tänka, säga och göra vilar på bestämda förutsättningar. Utsagorna i en aktuell situation äro alltid till en viss grad bundna. Och denna bundenhet gäller såväl tänkandet som erfarenheten, såväl resonerandet som experimenterandet. Därför erbjuder även det enklaste påstående, som praktiskt sett ter sig självklart och oproblemiskt, problem för reflexionen. Det finns inga absolut enkla och odiskutabla påståenden. Vill man vinna full klarhet över ett omdöme, vilket som helst, vad det egentligen betyder, vad det verkligen är som påstås, så rullas det upp en rad frågor, och man ledes från den ena förutsättningen till den andra. I ett vidgat och fördjupat perspektiv uppenbara sig i bakgrunden för varje aktuell situation och för varje tidsperiod allmänna tankar och idéer, som av de flesta accepteras som självklara. Det är de idéer som långsamt förskjuta sig under århundradena, och vilkas växling avgränsa de olika historiska epokerna från varandra; de grundläggande tankar som bestämma riktningen av och gränserna för människornas idéer och intressen, värderingar och handlingar under tidernas och generationernas växlingar. Vad den enskilda människan är och gör har sin grund i dessa tankar. I världens oöverskådliga mångfald är det dessa som bestämma vad som för varje tid är det viktiga och väsentliga. Genom dem avgränsas vad som är likgiltigt, d. v. s. vad som ingen kommer att tänka på och som om någon kommer att tänka på det, dock tills vidare lämnas ur räkningen. Det finns många som gått genom livet oförstådda, därför att de varit före sin tid. De tillhöra dem som glömt, att det är viktigare att något är intressant än att det är sant.

De stora tänkarna äro de som bringa sin tids grundidéer till medvetenhet och klarhet. Vad som föreligger i deras spekulatation är reflexionens och det konsekventa tänkandets försök att nå klarhet över de yttersta förutsättningarna. Det är en irrationalistisk villfarelse att tro, att spekulatationens idéer skulle vara något slags egendomliga fantasiskapelser. Grundidéerna bli för en sådan uppfattning blott bortskymda, ty de kunna inte upphävas, utan blott

klarläggas och förnyas eller ersättas. Sina förutsättningar kommer man inte ifrån, även om man blundar för dem. Det är en lätt sak att säga, att sådana tänkare som Platon, Thomas, Hegel eller Boström äro fantastiska och världsfrämmande, och det är inte heller så svårt att påvisa brister i deras system. Men man måste till, då man tar avstånd ifrån dem, att man når ned till sådana djup, som de nådde och där ersätter deras idéer med andra. Ett avfärdande av vad de tänkt och sagt kommer annars att betyda, att man accepterar positioner, utan att veta vad dessa egentligen innebära, att man i blindo lever på den kollektiva medelmåttans »sunda förnuft» och »självklarheter» och drives hit och dit av tillfälliga modeströmningar. Utgångspunkten är alltid att vi stå i en viss situation, en situation, som är belastad med arvet från det förflutna och öppnar sig mot framtidens nyheter. Uppgiften är att komma till klarhet över denna situation, att här och nu förstå så klart som möjligt och så bringa i dagen de allmänna förutsättningar vi leva under och fatta dem i deras sammanhang. Målet är att uppvisa det sammanhang eller det system av idéer för vilka varje särskild erfarenhet kan fattas som ett uttryck eller ett exempel. Detta system är aldrig definitivt, vi kunna aldrig nå slutlig visshet. Morgondagens erfarenheter kunna omstörta dagens välgrundade övertygelse. Det gäller inte att finna något slutgiltigt, utan blott att tillsvidare, och ständigt tillsvidare, och så klart som möjligt inse vad man menar, var man står och vad man lever på. Det provisoriska systemet, ständigt färdigt att modifieras eller uppgivas, är uttrycket för rationalismens krav på klarhet och konsekvens.

Två väsentliga källor till nutida irrationalistisk inställning utgöra naturvetenskapen och religionen.

Den irrationalism som stammar från naturvetenskapen motsvarar närmast upplysningens. Det är en inskränkthetens irrationalism, en rationalism som inte går tillräckligt långt. Det är inte fråga om att inte naturvetenskapen skulle vara rationell. Förvisso bidrar den mäktigt till begripandet av universum. Den klarlägger väsentliga skeenden i världsprocessen, och den fortgående naturvetenskapliga diskussionen har bragt och bringar alljämt ljus i mycket som var dunkelt och oförstått. Rationellt är dess enhetliga kvantitativa betraktelsesätt, dess exakthet, dess hävdande av lagar och lagbundenhet. På sitt sätt ha den naturvetenskapliga åskådningens representanter rätt, då de — liksom

en gång representanterna för upplysningen gjorde — berömma sig av att vara äkta rationalister. Naturvetenskapen är rationell, men den blir dock en källa till irrationalism, när den förhåver sig och vill bli allenarådande. Naturvetenskapen, vidgad till en allmän och allomfattande åskådning, innebär en irrationalistisk ståndpunkt. Den naturvetenskapliga metoden är befogad och rationell, outhärlig om man så vill, inom sitt område, men blott där. Den rationella naturvetenskapen övergår i irrationalism, då den betecknar sin metod som den rationella metoden överhuvud. Allt kan inte vägas och mätas, allt kan inte sättas på formler och allt kan inte infogas i naturvetenskapens monotona sammanhang. Färger och dagrar över tingen, rytmer och melodier, kärlek och hat, lidande, offer, skuld och straff — naturvetenskapen med sin metod fattar inte allt detta, och dock är det lika verkligt som vilken naturvetenskaplig storhet som helst. Det är lika sant, att träden ha en skiftande grönska som att de tilläventyrs bestå av ensartade smådelar. Och det är ingen klarhet vunnen, om man avvisar allt sådant med frasen, att det därvid bara rör sig om subjektiva uppfattningar och känslor. Tagas människorna, de individuella subjekten, bort ur universum, kommer väl detta att te sig annorlunda än vi nu se det. Men människorna finnas där. De subjektiva mänskliga förhållandena äro lika verkliga som vad som helst, och det är en väsentlig uppgift att förstå dem och deras sammanhang med allt annat. I den mån naturvetenskapen inte förstår dessa fenomen och likväl vill uppträda som den enda och sanna rationella metoden, slår den över i irrationalism, ty den lämnar en del av världen utanför tänkandet, obegripen och obegriplig. Rationalismen kräver, att naturvetenskapen hänvisas till sitt särskilda område och ser då som en viktig uppgift att förstå hur detta område hänger samman med andra — lika rationella — sidor av universum. Eller också kan rationalismens krav uppfyllas genom att den naturvetenskapliga metoden vidgas, så att intet lämnas obegripligt, utan allt blir begripligt i sitt sammanhang, logiskt och begreppsligt klart. Därmed försvinner dock naturvetenskapen som en speciell, relativt avgränsad metod; naturvetenskapen kommer att sammanfalla med kunskapen överhuvud.

En andra källa till nutida irrationalism utgör religionen. Tiderna igenom ha fromma män värjt sig mot att deras religiösa erfarenhet skulle utsättas för kritisk analys och rationell diskussion. Ämnet har synt dem för högt och dyrbart för att vidröras

av den mänskliga tanken. De ha velat hävda det som något som faller utanför tänkandets domvärjo. Och nog ha de därigenom ofta lyckats rädda väsentliga erfarenheter från att förflackas eller gå under genom grova rationaliseringar. Under den senaste epoken har denna irrationalistiska frontställning utpräglats i motsättning mot naturvetenskapen. Den framåtgående naturvetenskapens i grunden irrationalistiska krav på supremati har inom religion och teologi — och det har skett icke minst inom den protestantiska teologien — mötts med det oförtäckt irrationalistiska påståendet, att de religiösa förhållandena falla utanför tankens gränser. Det rör sig, säger man, i religionen om tro och inte om vetande, om liv och inte om lära. I gudsförhållandet gäller det inte tankar och begrepp utan känsla och vilja; det är inte tankens kalla reflekterande utan den totala livsinställningens engagement. Det logiska tänkandet äger ingen hemorts rätt inom religionen. Religionen blir, påstår man, falskeligen förvrängd genom att intellektualiseras och rationaliseras. Så bannlyses tänkandet, det förnuftiga resonemanget, från religionen, och fältet lämnas fritt för dunkelhet och förvirring.

Nu finns det något som — framför allt i teologiska kretsar — brukar kallas för rationalism och som verkligen förvirrar den religiösa erfarenhetens innehåll och problemställningar. Det är en åskådning, som närmar sig de religiösa frågorna längs upplysningens och den naturvetenskapliga åskådningens irrationalistiska linjer. Den accepterar den naturvetenskapliga metoden som den enda rationella och vill med hjälp av denna och de resultat, som genom den vunnits, klarlägga de religiösa problemen. Med rätta har den djupare teologiska insikten vänt sig mot dylika »rationalistiska» riktningar, men det är förfelat att se dessas misstag i den rationalistiska inställningen. Vulgärrationalismen övervinnes blott genom en rationalism, som drives längre och djupare. Även det religiösa området ligger öppet för det logiska tänkandet. Det erbjuder liksom alla andra områden ett fält för spekulationen, den klara begreppsliga undersökningen. Man undkommer inte vid de religiösa problemen den prövande, mödosamma och aldrig avslutade rationella diskussionen. Det är en irrationalistisk villfarelse att inför dem förklara tänkandet för obehörigt eller överflödigt med en hänvisning till översvinnliga känslor och »rent personliga» upplevelser. Man påstår alltid något, och det rationalistiska kravet är blott att man skall vara så klar

som möjligt över vad man säger, och därmed är den rationella diskussionen påbörjad. Ämnet må vara högt och svårt och fullt av hemligheter, men detta uppfordrar endast spekulationen och analysen till ödmjukhet och försiktighet; det utlämnar inte de religiösa frågorna till okunnighet, förvirring och godtycke. Den enfald som är dumhet och den andens fattigdom som är okunnighet är förvisso inte saliggörande. Rationalismen utlovar ingen plötslig klarhet i de religiösa förhållandena och ingen omedelbar visshet, ingen definitiv lösning av de religiösa problemen. Tvärtom, den vet, att vi lika litet beträffande de religiösa frågorna som beträffande varje annat område ens tillnärmelsevis genomskåda allt och att vi väl aldrig begripa till fullo. Rationalismen kräver aldrig det absolut slutgiltiga och säkra, utan strävar blott efter det mest plausibla, efter så stor klarhet som möjligt, i vetenskapen om att det aldrig är fel att resonera förnuftigt och tänka konsekvent. »Om vi alltså», säger Platon, »på många punkter, då det gäller gudarnas och världens uppkomst, ej äro i stånd att i alla avseenden lämna en följdriktig och fulländad framställning, så får du ej bli förvånad. Men om blott våra ord äro lika sannolika som någon annans, får du vara belåten; ty du får komma ihåg, att både jag, som talar, och ni, som äro mina domare, ha en mänsklig natur; och det höves oss därför att om dessa ämnen nöja oss med en sannolik framställning och ej sträcka våra fordringar högre.» Rationalismen vet, att det även på det religiösa området gäller det ännu ej begripna och ej det obegripliga, och att det därför alltid lönar sig att försöka förstå. Rationalismen kräver, att man försöker nå så stor klarhet som möjligt på det religiösa området och därmed se det i dess samband med andra områden. Världens solidaritet fordrar dessutom, att den religiösa erfarenheten göres fruktbar för det allmänna förståendet av universum. —

Vi stannade inför den tragiska spänningen mellan den begränsade och den gränslösa tanken, tanken såsom bunden vid individen och dock oberoende av den. Rationalismen måste fasthålla bägge dessa sidor, och den ser därför ingen möjlighet att lösa spänningen. Dock känner den en provisorisk lösning, en lösning för tillfället. För stunden övervinnes konflikten mellan individuell begränsning och gränslöshet i konsten. Konstverket är det individuella fenomen, som överskrider sina egna gränser mot en relativ gränslöshet. Ett konstverk är en enskild företeelse i

världssammanhanget, en episod i världsprocessen liksom alla andra företeelser, men det höjer sig dock trots sin individuella begränsning upp över de omgivande företeelserna, det äger såsom konstverk något av resning och lyftning. Och detta äger det i och genom världens solidaritet. I uppfattningen av konstverket är inte bara ett enskilt fenomen oss givet, utan det är givet såsom en företeelse som i sig innesluter ett större sammanhang, vars gränser vi inte varsna. I konstverket skymtar de stora, oändligt invecklade sammanhangen förbi, och därigenom är den enskilda företeelsen ett konstverk. Liksom en klangbotten, som ger tonen dess lyftning och bär den, så skänker världens solidaritet det enstaka fenomenet kraften att klinga ut i fri sång. Därför skulle vi också se varje enskild företeelse som ett konstverk, om vi kunde uppge vår begränsning och i det enskilda varsna det stora sammanhang som det i kraft av världens solidaritet alltid innesluter. Men tankens gränser hindra oss, och spänningen mellan begränsning och gränslöshet häves bara ibland och bara av vissa företeelser, och den häves där blott för tillfället. Konstverket bringar en stunds vila inför de problem verkligheten ställer, men det löser dem inte. Frågorna stå kvar, de framträda på nytt, och det mödosamma arbetet börjar ånyo för den enskilde att söka fatta vad han inte orkar med till slutet, att låta den i honom inneboende gränslösheten spränga den egna begränsningen. Först i religionens längtan lever hoppet om spänningens slutliga lösning.